

Frances Luttikhuizen, *Underground Protestantism in Sixteenth Century Spain. A Much Ignored Side of Spanish History*, Göttingen [2017], Vandenhoeck & Ruprecht (Refo500 Academic Studies, vol. 30), ss. 448

Frances Luttikhuizen jest emerytowaną filologką angielską z Uniwersytetu w Barcelonie. W ostatnich latach poszerzyła zainteresowania badawcze o kwestie przekładów prac Cervantesa, świadomości lingwistycznej w epoce nowożytnej oraz reformacji.

Autorka podjęła się w recenzowanej książce zadania przedstawienia słabo rozpoznanego zagadnienia wpływów reformacji w nowożytnej Hiszpanii, gdzie ruch ten zyskał poparcie wielu grup społecznych, od środowisk kupieckich Sewilli po elity umysłowe i dworskie. Według hiszpańskiej Badaczki wzmoczenie religijne można obserwować do lat sześćdziesiątych XVI stulecia, kiedy inkwizycja podjęła działania zmierzające do likwidacji wyznawców i sympatyków protestantyzmu, eliminując ich na kolejne stulecia. Zdaniem Autorki narracja rozpoczęta przez Święte Oficjum w połowie XVI w. towarzyszy społeczeństwu hiszpańskiemu do dziś. Dowodem jest choćby fakt, że wolność wyznania uznano konstytucyjnie dopiero w 1978 r., a badacze hiszpańscy niemal nie podejmują tej tematyki. To przeświadczenie stało się motywacją do wydania pracy po angielsku, w celu naświetlenia stanu rzeczy środowisku międzynarodowemu (s. 328, 349–350).

Praca składa się z trzynastu rozdziałów, w których przedstawiono kolejne etapy walki inkwizycji z wpływami protestantyzmu. W pierwszych czterech rozdziałach opisano pierwsze dekady działania inkwizycji – od końca XV do połowy XVI w., kiedy nastąpiła konfrontacja idei humanistycznych z konserwatywną wizją religijności. Dwuznaczną postawę hiszpańskich elit w tym okresie przedstawiono na przykładzie kardynała Francisco Jiménez de Cisneros, generalnego inkwizytora Kastylii, a jednocześnie sympatyka Erazma z Rotterdamu i twórcy głównego ośrodka myśli reformacyjnej w Hiszpanii, uniwersytetu w Alcalá de Henares. Autorka wskazuje także przedstawicieli rodu Mendoza, Pacheco, a szczególnie Juana de Valdés jako przykłady osób oddanych ruchom reformacyjnym (iluministów – *alumbrados*, *beatarios*, erazmianistów i luteranów).

Piąty rozdział przedstawia punkt zwrotny relacji między tendencjami reformacyjnymi a zachowawczymi. Autorka opisuje w nim, jak w wyniku walki z protestantyzmem doszło w państwie Karola V Habsburga do ograniczenia wolności sumienia i prerogatyw szlachty, wprowadzenie statutów *limpieza de sangre* oraz powstanie pierwszego indeksu ksiąg zakazanych (1551). Główną część pracy stanowią rozdziały od szóstego do dziesiątego, zawierające opis blisko czterdziestu przypadków oskarżeń przez inkwizycję o luteranizm w Valladolid, Guadalajarze i Sewilli w latach 1558–1560, a także charakterystykę sylwetki Reginalda Gonzaleza de Montes oraz innych

protestanckich emigrantów hiszpańskich, którzy po represjach z połowy stulecia uciekli na północ Europy, podejmując za pomocą pióra walkę z katolicką Hiszpanią. W ostatniej części książki zrelacjonowano prace badawcze nad dokumentacją inkwizycji, poczynając od przełomu XVIII i XIX stulecia, oraz działalność organizacji Centro de Investigación y Memoria del Protestantismo Español (CIMPE), której członkowie, podobnie jak Autorka, zajmują się badaniem i popularyzowaniem wiedzy o losach hiszpańskich protestantów i innych grup mniejszościowych.

Recenzowana książka zawiera także obszerny aneks źródłowy. Składa się nań lista książek skonfiskowanych przez inkwizycję w Sewilli około 1563 r., spis wydań i tłumaczeń pism hiszpańskich reformatorów religijnych z XVI w. oraz indeks ich prac opublikowanych w dwudziestu czterech tomach serii *Reformistas Antiguos Españoles*, wydanych przez Luisa Usoza y Río, Benjamina B. Wiffena oraz Eduarda Boehmera w latach 1847–1880.

Książka Frances Luttkhuizen zasługuje na uwagę przede wszystkim jako kompendium wiedzy na temat hiszpańskich protestantów w epoce nowożytnej. Autorka podejmuje także kilka ważnych wątków, które zasługują na dalsze badania. Po pierwsze, podkreśla rolę koneksji rodowych i lokalnych w przyjmowaniu idei reformacyjnych. Po drugie, naświetla ludzi i drogi, którymi prądy te trafiały na Półwysep Iberyjski. Rekonstrukcja sieci tych powiązań w całej monarchii hiszpańskiej oraz poza nią byłaby ważnym przyczynkiem do zrozumienia funkcjonowania obiegu informacji politycznych, skali oddziaływania państwa nowożytnego na społeczeństwo oraz badań nad stronnictwami dworskimi.

Niepokój budzi jednak ideologiczne nacechowanie narracji oraz wynikający z niego brak obiektywizmu. Autorka formułuje sądy głównie na podstawie dwóch niedawno opublikowanych prac zawierających wybór raportów inkwizycji na temat zajęć antyprotestanckich w Hiszpanii¹. Podstawę źródłową jej pracy stanowią także szesnasto- i dziewiętnastowieczne prace protestantów poświęcone inkwizycji hiszpańskiej, szczególnie wspomnianego Reginalda Gonzaleza de Montes i Tomasa M'Crie, pastora i działacza prezbiteriańskiego w dziewiętnastowiecznej Anglii.

Wykorzystane źródła potraktowano niestety literalnie, nie poddając ich krytycznej analizie. Należy podkreślić, że badacze hiszpańskiej inkwizycji podkreślają małą wiarygodność tych źródeł. Donosy do trybunałów inkwizycji były często wynikiem chęci zysku, zemsty, walki o władzę, a także metodą na pozbycie się trudnego sąsiada. Nierzadko przestępcy celowo przyznawali się do sympatii protestanckich, aby trafić do więzienia inkwizycji, w których panowały lepsze warunki niż w innych zakładach karnych. Znane są także przypadki, gdy inkwizytorzy *a priori* stosowali zarzut protestantyzmu

¹ T. López Muñoz, *La Reforma en Sevilla del XVI*, t. 1–2, Sevilla 2011; E. H. J. Schäfer, *Protestantismo español e inquisición en el siglo XVI*, trad. e introito F. Ruiz de Pablos, Sevilla 2014.

wobec swych oponentów. Z tego powodu historycy inkwizycji konfrontują tę dokumentację z materiałami źródłowymi z rad królewskich (*consejos*), dokumentacją notarialną oraz studiami biograficznymi dotyczącymi oskarżanych. Podkreślają, że tylko tą metodą można tropić rzeczywiste losy danych osób, ponieważ wielokrotnie oskarżenia o protestantyzm nie oddawały rzeczywistych sympatii religijnych².

Poważnym mankamentem omawianej pracy jest także to, że Autorka nie wykorzystwała bogatej literatury przedmiotu, zarówno autorstwa badaczy hiszpańskich, jak i hispanistów zagranicznych. Nie sposób ustosunkować się w tym miejscu do tak bogatych badań. Trzeba jednak mieć świadomość, że hiszpańscy historycy wiedli w nich prym od ich początku w XIX stuleciu i byli wśród nich zarówno zagorzali przeciwnicy inkwizycji, jak Juan Antonio Llorente (1756–1823), jak i tradycjoniści, jak Juan Manuel Ortí y Lara (1826–1904), Bernardino Llorca (1898–1985) czy Marcelino Menéndez y Pelayo (1856–1912)³. Najnowsza bibliografia prac na temat ruchów reformacyjnych w nowożytnej Hiszpanii liczy blisko 800 pozycji, w tym ponad 650 autorstwa hiszpańskich badaczy⁴. Tematykę kleru i religijności hiszpańskiej od wielu lat podejmuje choćby José Ignacio Tellechea Idígoras, historią inkwizycji zajmowali się: Henry Kamen, Stephen Haliczer, Jaime Contreras czy Ricardo García Cárcel⁵. Natomiast badania ruchów reformacyjnych podejmują od końca lat siedemdziesiątych XX w. Jesús Alonso Burgos, Arthur Gordon Kinder, Álvaro Huerga oraz badacze młodszego pokolenia, jak Álvaro Castro Sánchez, Doris Moreno Martínez, Manuel de León de la Vega, Juan Gil Fernández oraz Włosi – Stefania Pastore i Massimo Firpo⁶.

² *Reforma y disidencia religiosa. La recepción de las doctrinas reformadas en la Península Ibérica en el siglo XVI*, ed. M. Boeglin, I. Fernández Terricabras, D. Kahn, Madrid 2018, s. 365–367; H. Rawlings, *The Spanish Inquisition*, Cambridge 2006, s. 43; C. Gilly, *La cara humana del protestantismo español del siglo XVI*, w: *Duelos textuales en tiempos de reforma*, ed. J. L. Ocasar Ariza, C. B. Leturio, Toulouse 2020, s. 119–135.

³ J. A. Llorente, *Historia Crítica de la Inquisición en España*, París 1817–1818; J. M. Ortí y Lara, *La Inquisición*, [Madrid] 1877; B. Llorca SJ, *La Inquisición en España*, Barcelona 1936; idem, *La Inquisición española y los alumbrados (1509–1667)*, Salamanca 1980; M. Menéndez y Pelayo, *Historia de los heterodoxos españoles*, t. 1–8, Madrid 1880–1882.

⁴ *Reforma y disidencia religiosa*, s. 383–430.

⁵ H. Kamen, *Inkwizycja hiszpańska*, tł. K. Bażyńska-Chojnacka, P. Chojnacki, Warszawa 2005 (wyd. oryg.: 1965); J. I. Tellechea Idígoras, *El arzobispo Carranza y su tiempo*, Madrid 1969; S. Haliczer, *Inquisition and Society in Early Modern Europe*, London 1987; J. Contreras, *Historia de la Inquisición Española (1478–1834): herejías, delitos y representación*, Madrid 1997; R. García Cárcel, *La inquisición*, Madrid 1991.

⁶ J. Alonso Burgos, *El luteranismo en Castilla durante el siglo XVI*, Madrid 1983; A. G. Kinder, *Spanish Protestants and Reformers in the Sixteenth Century*, London

Analizowali oni m.in. opisywane przez Frances Luttikhuizen zajścia w Hiszpanii z połowy stulecia i dostrzegli sympatie luterzańskie Juana de Valdés i Reginalda Gonzaleza de Montes. Dziwi zatem, że Autorka nie odniosła się w książce do ich dorobku naukowego, ograniczając się tylko do wymienienia niektórych pozycji ich autorstwa w bibliografii.

W kontekście głównej tezy książki o tępieniu protestantyzmu przez inkwizycję hiszpańską jako mankament warsztatowy można potraktować niewykorzystanie przez Frances Luttikhuizen statystyk poszczególnych trybunałów inkwizycji dotyczących konkretnych zarzutów i procesów. Badania takie prowadzili od lat osiemdziesiątych ubiegłego stulecia Gustav Henningsen i Jaime Contreras oraz Jean-Pierre Dedieu i E. William Monter⁷. Dowiedli oni, że działania inkwizycji podejmowane przeciw hiszpańskim protestantom dotyczyły lat 1558–1560, po tym okresie jeżeli stosowano takie zarzuty, to wobec przybyszów z Francji.

Autorka pomija także wiele aspektów świadczących o niejednoznaczności omawianego zjawiska. Historycy wskazują na liczne przypadki wystąpień możliwych przeciw inkwizycji w obronie swoich poddanych oraz na krytykę metod inkwizycji płynącą z ust duchownych⁸. W świetle dotychczasowych badań niejednoznaczne jest także określenie zakresu społecznego i czasowego wpływów protestantyzmu w Hiszpanii. Badacze duchowości hiszpańskiej podnoszą rolę eklektyzmu duchowego, trudności z rozróżnieniem wpływów erazmianizmu, mistycyzmu, iluminizmu, humanizmu chrześcijańskiego czy luteranizmu. Problem ten obrazuje choćby wciąż nierozstrzygnięta dyskusja na temat poglądów luterzańskich Juana de Valdés⁹. Otwarta pozostaje zatem

1983; M. Firpo, *Riforma protestante ed eresie nell'Italia del Cinquecento*, Roma–Bari 1993; Á. Huerga, *Los alumbrados de Baeza*, Jaén 1978; J. Gil, *Los conversos y la Inquisición sevillana*, t. 1–8, Sevilla 2000–2003; S. Pastore, *Un'eresia spagnola. Spiritualità conversa, alumbadismo e Inquisizione (1449–1559)*, Firenze 2004; A. Fernández Luzón, D. Moreno, *Protestantes, visionarios, profetas y místicos: herejes*, Barcelona 2005; Á. Castro Sánchez et al., *Franciscanos, místicos, herejes y alumbrados*, Córdoba 2010; M. de León de la Vega, *Historia del protestantismo en Asturias. 150 años de la segunda reforma protestante en España*, Sevilla 2011.

⁷ J. Contreras, *Las causas de fe en la Inquisición española 1540–1700. Análisis de una estadística*, b.m. 1978; J.-P. Dedieu, *Les causes de foi de l'Inquisition de Tolède. Essai statistique*, Paris 1978; J. Contreras, G. Henningsen, *Forty-Four Thousand Cases of the Spanish Inquisition (1540–1700)*, w: *Inquisition in Early Modern Europe. Studies on Sources and Methods*, ed. G. Henningsen, J. Tedeschi, Illinois 1986, s. 100–129; E. W. Monter, *Frontiers of Heresy. The Spanish Inquisition from the Basque Lands to Sicily*, Cambridge 1990.

⁸ G. C. Civalé, *Conflictos de poder entre la Inquisición y el cabildo de la catedral de Sevilla a mediados del siglo XVI*, w: *Espacios de poder: cortes, ciudades y villas (s. XVI–XVIII)*, ed. J. Bravo Lozano, Madrid 2002, s. 269–324.

⁹ J. A. Maravall, *Carlos V y el pensamiento político del Renacimiento*, Madrid 1999 (wyd. 1: 1960), s. 46; C. Gilly, *Juan de Valdés, traductor y adaptador de escritos*

kwestia, czy rzeczywiście luteranizm został unicestwiony przez inkwizycję, czy też raczej wchłonięty przez inne nurty ideowe¹⁰.

Jeśli celem recenzowanej książki było przedstawianie międzynarodowemu odbiorcy ogólnego zarysu problematyki, to zastosowane uproszczenia i radykalne sądy podważają jej wiarygodność.

Pracę Frances Luttikhuisen można zaliczyć do tego nurtu zaangażowanej humanistyki hiszpańskiej, w którym – jak twierdzi wspomniany Ricardo García Cárcel – współczesne problemy, związane z tożsamością narodową, znajdują ujście w powrocie do „czarnej legendy” inkwizycji hiszpańskiej. Jak podkreśla hiszpański historyk, dyskredytacja przejawów jedności Hiszpanii jest przejawem ciągle nierozstrzygniętej konfrontacji między istnieniem jednej monarchii hiszpańskiej i jednej bądź wielu nacji hiszpańskich¹¹. Wydaje się jednak, że jeśli uwzględni się wyraźne zaangażowanie Autorki na rzecz ukazania wpływów protestanckich w Hiszpanii, to książka może stanowić kompendium wiedzy na ten mało znany temat i spełni swe założenie, ożywiając zainteresowanie badaniami nad protestantyzmem hiszpańskim w międzynarodowym gronie historyków.

Matylda Urjasz-Raczko

Uniwersytet Warszawski

de Lutero en su Diálogo de doctrina christiana, w: *Miscelánea de estudios hispánicos. Homenaje de los hispanistas de Suiza, a Ramón Sugranyes de Franch*, ed. L. López Molina, Barcelona 1982, s. 85–106; M. Firpo, *Entre alumbrados y “espirituales”*. *Estudios sobre Juan de Valdés y el valdesianismo en la crisis religiosa del 500 italiano*, trad. D. Bergonzi, prólogo J. I. Tellechea Idígoras, Madrid 2000.

¹⁰ H. Kamen, op. cit., s. 43, 63–67, 81–82.

¹¹ R. García Cárcel, *Vivimos un revival de la Leyenda Negra*, „La aventura de la historia”, 229, 2018, <https://www.laaventuradelahistoria.es/ricardo-garcia-carcel-leyenda-negra> (3 XI 2020).